

SİYASAL BİLİM VE AZGELİŞMİŞLİK ÜZERİNE BİR DENEME

Dr. Mehmet TURHAN (*)

Türkiye’de siyasal bilim alanında yapılan çalışmalar Türk siyasal yaşamının açıklanmasına pek az katkıda bulunmuştur. Karşılaştırmalı siyasal bilim araştırmalarının ise çok az sayıda olduğunu ve bu alanda durumun çok daha kötü görünüşünü de belirtmek gerekir. Bunların nedeni nedir? Siyasal bilim azgelişmişlik sorununa nasıl bakmaktadır? Bu makalemizde bu soruları elden geldiğince yanıtlamaya çalışacağız.

I. TÜRKİYE’DE SİYASAL BİLİMİN GELİŞİMİ

Siyasal bilim toplumbilim disiplinlerinden biridir, ayrı bir toplumbilim disiplini olarak ortaya çıkması A.B.D.’de II. Dünya Savaşı ertesine rastlar. Bizce siyasal bilimin bağımsız bir disiplin olduğu a priori olarak onanmamalıdır. Siyasal bilimi diğer toplum bilimleriyle birlikte düşünmekte büyük bir yarar olduğunu düşünüyoruz. Bilimde uzmanlaşma toplumsal gelişmeyle doğru orantılıdır. Bilimde uzmanlaşmanın yoğun olduğu ülkelerin dünyanın en gelişmiş devletleri olmaları da savımızın doğru olduğunu göstermektedir.

Her gelişmiş ülkede bu uzmanlaşma aynı doğrultuda olmamaktadır. Bundan çıkan sonuç, Türkiye eğer azgelişmişse (özellikle kültürel açıdan) bu uzmanlaşma ‘lükstür’; eğer gelişmişse bu uzmanlaşmanın yönü A.B.D.’deki gibi olmak durumunda olmamalıdır.

Apter (1977: 11) halen dünyada 30 bin siyasal bilimcinin varlığını tahmin etmekte ve bunun 28 bininin Amerikalı olduğunu sanmaktadır. Disiplin günümüzde Amerikan damgası taşımasına karşın, kökeni Klasik Yunan ve Roma kültürüyle Avrupa siyasal düşüncesine dayanmaktadır. Bu bilimdeki ussallık (rationality) eski Yunandan, hukuk düşüncesi Roma Hukukundan, eşitlik, özgürlük ve iktidar kavramları yine bu çağlardan, özellikle Helen kültüründen kaynaklanan İngiliz ve Fransız düşüncesinden alınmıştır. Disiplinin günümüzde Amerikan özelliğini yitirmekte olduğunu söyleyebiliriz. Fransa, Almanya veya herhangi bir Av-

(*) Dicle üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

rupa ülkesindeki (bu ülkelere sosyalist ülkelere de dahildir) kuramsal gelişmeler artık Birleşik Devletler'de de dikkate alınmaktadır. Fakat az gelişmiş ülkelerinden diğer bir deyimle üçüncü Dünya ülkelerinin bu disipline katkıları son derece sınırlıdır.

Siyasal bilimin gelişmesinde aşağıda sayacağımız altı yaklaşım çok önemli rol oynamıştır: Siyasal felsefe, kuramsalcılık, davranışçılık, çoğulculuk (pluralism), yapısalcılık ve gelişmecilik (developmentalism). Siyasal felsefe ve kuramsalcılık arasında bazı yakınlıklar vardır ve günümüzün siyaset bilimi bu iki yaklaşım üzerine kurulmuştur. Davranışçılık her iki yaklaşımdan hem araştırma alanı, hem de kuram ve yöntem açısından ayrılır. Bundan sonra ise, disiplinde yapısalcılık ve gelişmecilik akımları yaygınlık kazanmıştır. Siyasal bilimin evrensel gelişimi tüm yaklaşımlar arasında bir ölçüde bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Siyasal felsefe, yöneten yönetilen ilişkilerinin koşullarını tanımlamaktadır. Kuramsalcılık bu ilişkilerin işleyebilmesi için araçlar sağlamaktadır. Davranışçılık gerçek siyasal yaşamın kimi, nesi, ne zaman ve nasıl ile ilgilenmekte, yeni çözümler ve ilkeler aramaktadır. Çoğulculuk katılma ve siyasal sorumlulukla uğraşmaktadır. Yapısalcılık siyasal davranışın nasıl belirlendiğiyle ilgili sorular sormakta ve yanıtlar aramaktadır. Gelişmecilik ise, değişme ve dönüşüm sorunları üzerine yoğunlaşmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken, bu yaklaşımların Amerika'da veya Batı Avrupa'da belirli bir toplumsal gereksinmeyi karşılamak için ortaya çıktığı olgusudur. Bu yaklaşımlar bilim adamlarının masallarının başında düşünerek yarattıkları fanteziler değildir. Bu alanda öncülük yapan ülkelerde siyasal bilim somut toplumsal gerçekler ve bunlara bağlı biçimde gelecekte ortaya çıkabilecek oluşumlarla ilgilendiği için gelişmiştir. Bundan dolayı bu altı yaklaşım birbirini izleyen bir sıra içinde ortaya çıkmıştır. Bir yaklaşımın eksiklikleri ve kusurları görüldüğünde, bir diğer yaklaşım bunları onarmak savıyla veya toptan reddetmek ve yerine yeni kuram koyma için gelişmiştir. Ve hiçbir yaklaşım bu ülkelerde toplumdan kopuk değildir.

Türkiyede ise siyasal bilimin gelişimine baktığımızda, birbirinden farklı iki dönemin varlığını görürüz. Bunlardan ilkinin "Devlet Hukuku" dönemi diye adlandırabiliriz. Genel Kamu hukuku da denilen bu disiplin şöyle tanımlanmaktadır: "Devletin kuruluşuna, pozitif ve teorik yönlerden gelişmesine, unsurlarına, şekillerine, organlarına, fonksiyonlarına, fertlerle olan münasebetlerine değinen problemlerin, her hangi bir Devlete inhisar ettirilmeyerek, şümullü genel ve sentetik olarak açıklanması" (Okandan, 1968: 7). olarak anlaşılan bu disiplin Türkiye'ye Fransız ve Alman düşüncesinin etkisiyle girmiştir. O dönemde hukukçuların büyük bir bölümünün Fransızca veya Almanca bilmeleri bu etkiyi yaratan en önemli nedendir. Çünçün, devlet sözcüğü Fransızcanın etkisiyle büyük harfle yazılmaktaydı. Çünkü Fransızcada "état" hem devlet hem de durum anlamına geldiğinde bu dilde devlet anlamına gelen "Etat" yı ayırmak için

“é”büyük harfle yazılmaktadır. Fransızcadan etkilenen hukukçularımız bu durumu aynen Türkçeye aktardılar. Aynı kürsülerde yetişen bir kuşak sonraki hukukçularımız ise, Fransızca ve Almancadan çok İngilizce bilmekteydiler. Anglo-Amerikan sistemlerinde ise, davranışçı siyasal bilim egemenlik kazanmıştır. Bu hukukçularımız kürsülerinin adını değiştirmeden Kamu Hukuku kürsülerinde siyasal bilim yapmaya başladılar. Bu sözünü ettiğimiz hukuk kökenli siyasal bilimciler Türkiye’de “siyasal bilim dönemini” başlatılar.

Bu dönemde bir yanda siyasal bilimi, bir disiplin olarak tanıttı ve genel özelliklerini belirten kitaplarla karşılaşırken (bkz. Daver, 1972: Kapani, 1978), öte yanda belirli bir yaklaşıma dayalı özgül konulara eğilen araştırmalar bulunmaktadır (Örneğin, Kışlalı, Özbudun, Abadan, Onulduran ve diğer siyasal bilimcilerin araştırmaları). Bu tür çalışmalar sayıca çok yetersiz olmakla beraber Türkiye açısından doğru ipuçları getirmiştir. Ancak bunların “ithal” edilen yaklaşımlarla yapılan araştırmalar olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir.

Bilimler evrensel olmak savındadır. Dolayısıyla eğer bir “siyasal bilim” varsa bunun hiç bir ülkenin adını taşıması gerekir. Fakat, yine de bir “Amerikan siyasal bilim”inden söz ediliyorsa bunun nedeni, gerçekte, o ülkenin disipline [yaptığı büyük katkılardır. Türk düşününün ise, bu alanda önemli hiç bir katkısının bulunduğu söylenemez. “Siyasal bilim” Türkiye’ye ülkemizin koşullarından, somut gerçeklerinden duyulan gereklerinden kaynaklanan zorunluluklarından değil, üst düzeyde bazı bilimsel kaygılar sonucu “ithal” edilmiştir. Böyle yapılan bilimin ise, ne Türk toplumunun gerçeğinin anlaşılmasına ne de siyasal yaşamın açıklanmasına önemli bir yardımı olabilir. Oysa bize göre, batıda öğretilen kavramların Türkiye’nin olgularına uygulanması ya da çok daha önemlisi, yeni kavramların öğretilerek uygulanmaya dönüştürülmesi hem ülkemizin karşı karşıya bulunduğu büyük sorunların, çözümü, hem de bizim siyasal düşün yaşamımızda gerekli gelişmenin gerçekleşmesi açısından bir çok yarar sağlayabilir. Ancak bu iki halde yapılan bilim, toplumun somut (nesnel) koşullarından kopuk olmayacaktır.

II. ORTADOĞU’NUN TANIMI VE SİYASAL BİLİM

Ortadoğu deyiimi özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra Uluslararası literatürde yerleşmiştir. Ortadoğu deyiminin yerleşmesine karşın hangi ülkelerin bu bölgeye dahil olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. Gerek bilim adamları gerek çeşitli ülkelerin resmi organları Ortadoğu bölgesinin kapsamını çeşitli biçimlerde anlatmaktadırlar (Kürküoğlu, 1972: 1; Öngör, 1964: 1-4; Davison 1963: 13-29; Davison, 1960: 665-675; Hurewitz, 1969: 3; Haddad, 1965; 11). Ortadoğu (en geniş kapsamıyla tanımlandığında) Batıda Fas’tan başlayarak Doğuda Afganistan, ve Pakistan’a Kuzeyde Türkiye’den Güneyde Etiyopya’ya kadar uzanan bir alanı içine alır. Ortadoğu’nun kapsamıyla ilgili diğer görüşler bu geniş bölge içinde değişen oranlarda daralan alanlar çizmektedirler.

Ortadoğu'daki ülkeler çeşitli açılardan sınıflandırılabilir, Herşeyden önce bu bölgedeki ülkeler İsrail dışında hepsi müslüman olduğuna göre bu gölgeyi ilk olarak a) Müslüman ve b) Müslüman Olmayan Ülkeler olmak üzere ikiye ayırmak olasıdır. Müslüman ülkelerin çoğunu da a) Arap Olan Ülkeler oluşturmaktadır; bu arap ülkelerin yanı sıra b) Türkiye, İran ve Pakistan'dan oluşan Arap Olmayan Ülkeler de vardır.

Bölgesel araştırmalar alanında karşılaştırmalı çalışmalar yapmak çok güçtür. Bu nedenden genellikle yapılan bir dizi ülkenin siyasal sistemlerinin teker teker ele alınarak incelenmesidir. Böyle çalışmaların ya başına ya da sonuna bir de karşılaştırmalı bölüm eklenmektedir. Bu tutulan yol karşılaştırmalı çalışmalar için uygun değildir. Çünkü çoğu kez bu tür çalışmalar birbirleriyle bağlantısız ülkeler çalışması biçimine dönüşebilmektedir. Ortadoğu'nun bir takım nitelikleri karşılaştırmalı çalışmaları çok daha güçleştirmektedir. Herşeyden önce bu bölgede dil sorunu olarak adlandırabileceğimiz önemli bir sorun vardır. Bölgede beş belli başlı dilin konuşulması (Türkçe, Farsça, Arapça, İbranice ve Urduca) tek bir kişinin yerli kaynaklara dayanarak araştırma yapmasını güçleştirmektedir. Ayrıca bu bölge yakın zamanlara değin yalnızca tarihçilerin ilgisini çekmiş olduğundan araştırmalarda karşılaştırmaya gereken önem verilememiştir. Yine bu bölgede karşılaştırmalı araştırma yapmayı güçleştiren önemli bir unsur da hemen hemen her ülkenin birbirinden farklı toplumsal, ekonomik ve siyasal yapıya sahip olmalarıdır. Bu bölgedeki farklılıklar benzerliklerden çok daha fazladır.

Yalnız son yıllarda, özellikle, 1960'lardan sonra Ortadoğu incelemeleri alanında da, yapısal ve işlevsel karşılaştırmalara yer veren, konularına göre bölümlenmiş yapıtlarla karşılaşılabilir (*).

Bu tür çalışmaların hem nicel hem de nitel olarak yeterli oldukları söylenemez. Ortadoğu'nun uluslararası politikadaki öneminin gittikçe artması (özellikle Ortadoğu petrolünün uluslararası politikadaki yerinin önem kazanması) sonucunda bu bölgedeki devletlerin karşılaştırmalı olarak inceleyecek yapıtların da çoğalmasına neden olacağını söyleyebiliriz.

Türkiye'nin herşeyden önce bir Ortadoğu ülkesi olması nedeniyle diğer Ortadoğu ülkeleriyle arasında coğrafi bir yakınlık bulunmaktadır. Bunun dışında Ortadoğu'daki ülkelerin çoğunluğu müslüman olduğuna göre İslam bağı da bir başka yakınlık nedenini oluşturmaktadır. Ayrıca, gerek Türkiye gerek Arap ülkeleri az gelişmiş ülkelerdir. Arap ülkelerinin gelişme düzeyleri arasında oldukça büyük fark-

(*) Bunların en önemlileri şöyle sıralanabilir: George Lenczowski'nin *The Middle East in World Affairs* (Ithaca ve London, Cornell University Press, 1962); Manfred Halpern'in *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963); Danwart A. Rustow'un *Middle Eastern Political Systems* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1971) ve James A. Bill ve Carl Leiden'in *The Middle East: Politics and Power* (Boston, Allyn ve Bacon, 1974).

lıklar bulunmaktadır. Örneğin, Kuveyt gibi petrol ihraç eden ülkelerin kişi başına düşen gelirleri çok yüksektir. Buna karşın, az gelişmişliğin diğer göstergeleri olan ulusal gelirin dengesiz dağılımı, siyasal istikrarsızlık, ordunun siyasete sık sık el atması, enerji üretiminin azlığı, kültürsüzlük, kurumsallaşmanın ve örgütlenmenin yetersizliği bu ülkelerin hepsinde görülebilmektedir. Ortak sorunların varlığı ortak çözümleri gerektirmekte, bu ise işbirliğini zorunlu kılmaktadır. (Kürkçüoğlu, 1978: 183-186). Görüldüğü gibi, Türkiye'nin diğer Ortadoğu ülkeleriyle yakınlaşmasını sağlayacak çok önemli nedenler vardır. 1965'den beri Ortadoğu Arap ülkeleriyle Türkiye arasında bir siyasal yakınlaşmanın başladığı söylenebilir.

III. SİYASAL BİLİMDE 'GELİŞME' SORUNU

Ortadoğu'daki ülkelerin hemen hepsi, İsrail dışında, yeterli ölçüde sanayileşememiş ve ekonomik yönden kalkınamamış "yoksul" ülkelerdir. Dünya ülkelerinin bir çoğu da bu durumdadır.

Siyasal bilimde gelişmekte olan ülkeleri açıklamaya çalışan iki temel kuram vardır. Bunlardan siyasal gelişmenin çoğulcu (pluralist) modele göre açıklanışı, İkinci Dünya Savaşıyla Vietnam Savaşı arasındaki dönemde ABD'de yaygınlık kazanmıştır. Bir çok üçüncü Dünya ülkesi ya bu dönemden az bir süre önce ya da bu dönemde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ve bu dönemde bu ülkelerle ilgilenen toplum bilimcilerinde yaygın bir iyimserlik gözlenmekteydi. Genel olarak Batılı Ülke hükümetleri ve siyasal bilimcileri bu "yoksul" ülkelerin gelecekte Batı Avrupa veya Birleşik Devletler'deki siyasal kurumları geliştireceklerine inanıyorlardı. Çoğulcular İngiliz ve Amerikan siyasal kurumlarının dünyada varolan en iyi kurumlar olduğunu ve az gelişmiş ülkelerin de ekonomik ve toplumsal bakımından geliştiklerinde doğal olarak bu kurumları benimseyeceklerini söylüyorlardı (bu konuda iyi bir örnek olması bakımından bkz., Almond ve Verba, 1963). Hiç kuşku yok ki, bu çoğulcuların hem umutlarını hem de değer yargılarını içermektedir. Bu görüşün önde gelen temsilcilerinden olan Almond ve Coleman'ın siyasal gelişme kuramlarını kısaca açıklamakta yarar görüyoruz (Almond ve Coleman, 1960). Almond yaptıkları derlemenin ilk bölümünde girdi (İnput) ve çıktı (Output) işlevleriyle tamamlanan bilimsel ve nesnel olduğunu savunduğu siyasal gelişmenin işlevsel modelini geliştirmiştir.

Almond'un geliştirdiği siyasal sistem modeli, ilk bakışta oldukça soyut görülmekle birlikte, Amerikan siyasal sistemiyle ilgili çoğulcuların kavramlarını gelişme sürecinin zorunlu bir parçası durumuna getirmiştir. Modelin girdi kısmında oldukça güçlü ve sayıca çok çıkar gruplarının bulunduğu siyasal sistemin işlevinin bu çıkarları uzlaştırmak olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca, Almond'a göre siyasal sistem geliştikçe daha çeşitli ve daha çok sayıda çıkarlar, sisteme baskı grupları adını verdiğimiz kuruluşlarca aktarılacak ve sistemle bütünleşmiş olacaktır. Bu çeşitli gruplardaki kişiler bu yolla karar alma sürecini, yani siyasal sistemde siyasal

sorunlarla ilgili iletişim de yaygın ve etkili olacaktır. Amerika Birleşik Devletleri gözönünde tutularak yaratılan bu model gerçekten imrenilecek ülkülerle dolu olmasına karşın Birleşik Devletlerde bile geçerli olduğu tartışılabilir.

Modelin çıktı bölümü incelendiğinde Amerikan siyasal sisteminin etkileri çok daha açık olarak görülebilir. Modeldeki üç çıktı (kural yapımı, kuralın uygulanması ve kurala dayanarak hüküm vermek) Birleşik Devletlerdeki yasama, yürütme ve yargıyı karşılamaktadır.

Kısaca Amerikan siyasal sisteminin ülküleştirilmiş bir biçimi benimsemekte ve bu bir model olarak kabul edilerek gelişmekte olan ülkeler buna göre değerlendirilmektedir (bkz. Goertzel, 1976: 100).

Jose A. Silva Michelena modernleşme kuramının bir diğer zayıf yanını şöyle anlatmaktadır :

“Geleneksel-modern çizgisinde her toplumun yalnızca kendi kendine anlaşılabilceği varsayımı yattığına göre geleneksel toplumları da kendi kendilerine anlamlı birer bütünlükler olarak kabul etme eğilimi bulunmaktadır. Bu varsayım, eğer bu toplumlar da modern toplumların tarihsel olarak yararlandıkları özerklik derecesinden yararlı olsalardı uygun olurdu. Fakat sıradan bilgi ve deney bize dünyadaki az gelişmiş toplumların büyük bir bölümünün çok yakın zamanlara değin sömürge durumunda olduklarını ve siyasal bağımsızlıkların kazanmalarının çoğu kez ekonomik, kültürel ve askeri bakımdan hegemonyacı büyük güçlere (yani, daha evvelki efendilerine) olan bağımlılıklarını sona erdirmede açığa vurmaktadır (Michelena, 1976: 100)”.

Siyasal gelişmenin çoğulcu modelinin bu eksiklikleri ve zayıflıkları karşısında Amerika’da Vietnam Savaşından sonra yeni bir gerçekçi akım ortaya çıktı. Bu akımın önde gelen adlarından biri de Samuel P. Huntington’dur. Huntington siyasal düzeni (ki kitabının adı da “Değişen Toplumlarda Siyasal Düzen’dir”) biricik amaç olarak görmekte ve bu düzeni gerektiğinde özgürlükçü demokrasiye yeğlemektedir. Yazara göre, eğer siyasal kurumlar muhalif grupları kapsamda ve içlerine almada yeter derecede kurumsallaşmamışsa, bu grupları bastırmada orduya gereksinim duyulabilir. Bu kuramda özgürlükçü demokrasiye son hedef olarak yalnızca görünüşte değer verilmiştir. Bu hedefe ne zaman varılacağı ise, belirsiz bir tarihe ertelenmiştir. Özgürlükçü demokrasi tüm toplumsal gruplar varolan siyasal sistemi benimsediklerinde gerçekleşecektir. Bu zamana gelene dek askerî ve ticari elitler düzeni koruyacaklardır (Huntington, 1968: *passim*).

“Toplumsal Liberalizm”e inandığını açıkça söyleyen ünlü Amerikalı siyasal bilimci Apter da özgürlükçü demokrasiyi son hedef olarak görmekte. Apter 1972’de Woodrow Wilson ödülü kazanan “Seçeneklerin ve Nimetlerin

Dağılımının Siyaseti: Gelişmeci Kuram” (Choice and the Politics of Allocation, a Developmental Theory) adlı kitabında modernleşmekte olan ve sanayileşmiş toplumlarla ilgilenmektedir (Apter, 1971: passim). Her iki toplum da, yazara göre seçenekler açısından düşünülmelidir. Modernleşmekte olan ülkeler seçeneklerini çoğaltmakta; sanayileşmiş olan ülkeler ise seçeneklerin eşitlikçi dağılımını sağlamaya çalışmaktadırlar. Modernleşme ilerledikçe zorlama ve baskı gereksinmesi de çoğalacaktır. Zorlamanın çoğalması demek siyasal elitlere daha az bilginin (information) ulaşması demektir. Oysa, sanayileşmiş toplum en üst düzeyde bilgiye gereksinim duyan toplumdur. Öyleyse sanayileşmiş topluma geçiş nasıl gerçekleştirilecektir? Bu geçiş kolay değildir. Siyasal istikrarsızlık ve şiddet geçiş durumundaki toplumlarda kaçınılmaz olaylardandır.

Apter, her iki toplum türü için “örnek anayasalar” önermektedir. Bizi ilgilendiren yön, “gelişmeci anayasa” modelinde eşitlikten çok etkinliğe önem verilmiş olmasıdır. Özgürlüğü yayabilmek için düzen sağlanmalıdır. Gerekliğinde bu düzen önemli ölçüde özgürlüğümüzü kaybetmemize neden olsa da gerçekleştirilmelidir. Bunun tam tersine çağdaş sanayileşmiş toplumlar için “eşitlikçi anayasa” modeli salık verilmelidir. Bu anayasada ise, zorlama ve baskı en alt düzeye indirilmekte ve amaç eşitliğin sağlanması olmaktadır. Gelişmiş ülkeler demokratik, büyük ölçüde katılımcı, fakat aynı zamanda merkeziyetçilik ilkesinden de uzaklaşmış olmalıdır.

Kuramsal açıdan gerek Huntington’un gerek Apter’in kuramları siyasal gelişmenin çoğulcu modelinin iflasını göstermektedir. Daha çok menfaat açıklandığında, birleştirildiğinde ve bunların iletişimi sağlandığında sonuç özgürlükçü demokrasi değil baskı olmaktadır. Bizce, Huntington ve Apter’in gözlemleri doğrudur. Fakat her iki yazar da bu olguya tatmin edici hiç bir kuramsal açıklama getirememektedir. Huntington’un söylediği siyasal kurumların zayıf olduğu ya da bulunmadığıdır. Fakat neden bu kurumlar zayıftır ve gittikçe daha çok zayıflamaktadır? Neden devletin etkinliği çoğalacağı yerde Huntington’un deyimi ile “çürüme” olayı ile karşılaşmaktadır? Gerek Huntington gerek Apter “tedavi” için ne yapılması gerektiğini söylemekte -diktatörlük veya herhangi bir türde zorlamaya dayanan bir siyasal yönetim- fakat hastalığa doğru bir “teşhis” koyamamaktadırlar (Goertzel, 1976; 103-104).

Siyasal bilimde gelişmekte olan ülkeleri açıklamaya çalışan ikinci temel kuram “sınıf kuramı”dır. Toplumsal sınıflar veya katmanlar bir toplumda maddi varlığın dağılımını yansıtan gruplar veya kategorilerdir. Marksist sınıf kuramında bir kişinin sınıfsal durumu üretim araçları karşısındaki yerine göre saptanır. Marksist çerçeveyi kabul etmeyenler de toplumsal sınıfın tanımında ekonomik unsurların ağırlık taşıyacaklarını belirtmektedirler. Bu görüşü savunanlar Üçüncü Dünya ülkelerini esas olarak ekonomik gelişmelerine göre tanımladıklarından bu ülke-

lerdeki siyaseti de değişik toplumsal sınıflar arasındaki çelişkilerle açıklamaya çalışmaktadırlar.

Çağdaş toplum bilimciler gelişmekte olan ülkeleri açıklamaya çalışırken, gelişmenin çoğulcu modele göre çözümlenmesinin yeterli olamayacağını gördüklerinden, ana kuramsal bir kavram olarak sınıf olgusunu kullanmaya çalışmışlardır. (Bill, 1972). Bu gelişme kavramsal ve kuramsal araştırmalarda (Dahrendorf 1959; Bottomore 1966), genel tarihsel ve çok uluslu karşılaştırmalı çalışmalarda (Lenski, 1966; Moore, 1966) ve herhangi az gelişmiş bir ülkenin görgül çözümlerinde (Bendix ve Lipset (der.), 1966; Halpern, 1963; Nieuwenhuijze (der), 1977) gözlenebilir.

Bizce Marx'ın sınıf kavramı bugüne değin bir çok yazarın ilgisini çekmemiş olan ve çok önemli ve yararlı nitelikler taşımaktadır. Herşeyden önce Marx güçler, ilişkiler ve yönemelerle ilgilenmiştir. Marx sınıf kavramında hareketi sağlayan bir güç görmüştür. Sınıf, çelişkiyi göstermekte ve bu çelişki de değişimin dinamiğini oluşturmaktadır. Sonuç olarak, Marx, sınıfı zaman içinde değişen toplumun çözümlenmesinde temel bir kavram olarak sunmaktadır.

Marx'ın kuramı yaşadığı dönem olan ondokuzuncu yüzyıl Avrupasında şekillenmiştir. Bu dönemde Avrupa sanayileşmenin başlangıç dönemini yaşamaktaydı. Marx çoğunlukla bu dönemdeki Avrupayla uğraşmış; fakat Doğulu toplumlarla fazla ilgilenememiştir. Çok az olan Türkiye, Hindistan, Çin ve Rusya ile ilgili yazılarında bu toplumların sınıf ilişkilerinden söz etmemektedir. Bunun yerine daha çok bu toplumlarda devletin iktidarının ve bürokratik örgütlerin önemi vurgulamaktadır (Marx, 1973; 301-333).

Marx'ın kuramında en yetersiz yan sınıf olgusunu yalnızca ekonomik unsurlarla açıklamasıdır. Sınıf kavramı yalnızca ekonomik nedenlerle açıklanmaya girişilince az gelişmiş ülkeleri anlamak zorlaşmaktadır. Ortadoğu'da siyasal etkinin, kişisel daleverelerin, evliya soyundan gelmenin ve geleneksel eğitimin toplumsal yapı üzerindeki etkisi ekonomik varlığın etkisinden daha fazladır (Bill, 1972, b: 420). Özdeksel varlığın çok az ve yokluğun geçerli olduğu toplumlarda başka değerler katmanlaşmaya neden olmaktadır.

IV. ORTADOĞU'NUN GELENEKSEL TOPLUMSAL YAPISI İLE İLGİLİ AÇIKLAMALAR

Şarkiyatçılar (Oriyantalistler) (*) Ortadoğu ülkelerinde toplumsal yapıyı ve toplumsal sınıfları açıklamak için İslam toplumsal yapısını bir mozaike benzetmişlerdir. Bu yazarlara göre İslam toplumsal sistemi özerk, birbirinden ayrı, dikey birimlerden oluşmaktadır. Bu kurama göre yönetilenler kabile, lonca ve kasaba gibi yarı bağımsız birimlere bölünmüştür. İmparatorluğun siyasal başarıları ve başarısızlıkları bu toplumsal istikrarı çok az etkileyebilmiştir. Kendi kendini yöneten izole edilmiş toplumsal gruplar ise mozaik görünümlemlerini son zamanlara dek yitir-

(*) Oriyantalizmin (doğubilimciliği) genel bir eleştirisi için bkz. Edward W. Said, *Orientalism* Vintage Books, New York, 1979). Yazara göre bilim adamları üstün insan olsalar bile, oryantalist geleneğin dışına çıkmaları çok güçtür. Yazar bunu 20 pusulanın bulunduğu bir yere bir yenisinin getirilmesini örnek olarak veriyor. Bu durumda nasıl diğer pusulalar bir süre etki, lenip yeniden kuzeyi göstereceklerse, aynı biçimde üstün bir insan da bu alanı bir süre etkiler-

memiştir. İslamda toplumsal katmanlaşma esas olarak dini çizgilere dayanmıştır. Örneğin İslam Ortadoğu'yu ve Kuzey Afrika'yı fethettiğinde burada yaşayan semavi dinlere inananlara belirli bir meşruluk vermiş ve kendi kendilerini yönetme hakkı tanımıştır. Bu gelenek Osmanlı İmparatorluğunda kurumsallaşmış ve "Millet sistemi" ni doğurmuştur. Rum, Ermeni, Musevi ve Hıristiyan cemaatlerinin kendi dinleri, gelenekleri ve yasaları altında yaşayabilecekleri kabul olunmuştur. Bu yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu, 14 özerk milletten oluştuğu kabul edilmekteydi (bu konuda bkz. Gibbs ve Bowen, 1950, Cilt 1; 159; Levis, 1961; Hourani, 1947). Bu görüntüye ek olarak, Ortadoğu toplumlarını inceleyen etnoloğlar İslam Ülkelerinde çeşitli etnik grupların bulunduğunu belirtmişlerdir. Böylece, her ülkenin nüfusu da etnik bakımdan mozaik görünümünde olmaktadır.

İslam toplumsal yapısı, kabileler, dini azınlıklar ve toplumsal gruplardan oluşan çeşitli renk ve büyüklükte dikilmiş bir elbiseye benzediğinde bu yapının önemli bir zayıflık taşıdığı da kabul edilmektedir. İslam ülkelerinde İslam toplumsal sisteminin iç çeşitliliği nedeniyle otoriteler yönetime karşı tularlı ve sürekli bir muhalefeti organize etmek doğal olarak çok güç olmuştur. Toplumsal yapının mozaik görünümündeki çeşitliliği bütünleşmiş ve düzenli muhalefetin oluşmasına olanak vermediğinden bu tür toplumlarda yöneticiler "böl ve yönet" siyasetini rahatlıkla uygulayarak her türlü zorbağı kolaylıkla yapabilmişlerdir.

İslam toplumsal örgütlenmesini bu biçimde ele alınışı yalnızca sarkiyatçı tarihçilere ait değildir. Örneğin, çağımızın siyasal bilimcilerinden Bill ve Leiden (1974; 58-92) yalnızca Marksist ekonomik sınıf kavramına dayanarak Ortadoğu ülkelerinin toplumsal katmanlaşma sisteminin açıklanamayacağı belirtilmektedir. Bill (1972) Marksist ekonomik sınıf çözümlemesini Weber'in statü ve iktidar kavramlarını ekleyerek geliştirmek ve değiştirmek istemektedir. Bu nedenle, Bill sınıf kavramını şu biçimde tanımlıyor: Toplumsal sınıf birbirine benzer işte çalışan ve benzer iktidara sahip kişilerin oluşturduğu toplumsal bir kümedir. Bu toplumsal küme kendi durumunu korumak veya değiştirmek için diğer toplumsal kümelerle sürekli ilişki içindedir (Bill, 1972: 424). Yazara göre, Ortadoğu'da katmanlaşmanın ekonomik boyutu yakın zamanlara değin çok önemli değildir.

Bil, sınıf çözümlemesi yapmanın grupları incelemeyi önleyemeyeceğini ve önlememesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü grupların sınıf ilişkilerinde ve sınıf yapısı üzerinde çok önemli etkileri vardır. Yazara göre, sınıf kavramını bütünleyen bir parça olarak grupların rolünü araştırmakla toplumsal yapının süreklilik ve değişim süreçleriyle ilgili çok değerli şeyler öğrenebiliriz. Ortadoğuda aile, kabile ve dinsel gruplar siyasal sürecin oluşumunda çok önemli rol oynamışlardır. Grupda sınıfla olan ilişkisi açısından tanımlanmalıdır (Bill, 1972:225).

fakat sonra bu alan yine kendi içinde daha üst bir düzeyde dengeye kavuşur. Oryant, Sait'e göre Avrupa'da tanımlanarak oluşturulmuş, daha doğrusu biçimi bozulmuş çirkinleştirilmiş bir "kavram" dır. Bu bölgenin uzmanları görevlerini bu biçimde yapmaktadırlar; Çünkü meslekleri toplumlarına doğru imgesi, anlayışı ve bilgisi vermeyi gerektirmektedir. Yazar, Doğunun Batıya göre, mistik, değişmez ve her açıdan aşağı toplumlardan oluştuğu yolundaki tanımları ve düşünceleri çok güzel biçimde eleştirmekte ve bu tür düşünceleri kabul etmemektedir (272-273 ve passim).

İlginç olan yan bu söylenenlerin şarkiyatçıların mozaik modelinin başka açıdan yinelenmesi olmasıdır. İktidar ilişkileri siyasal dolaşımdaki siyasal elitler arasındaki dolaylı kişisel manevralara, iknaya, zorlamaya veya ekonomik nedentere bağlanabilir. İktidarın kökeni psikolojik, ekonomik, toplumsal veya siyasal sisteme dayanabilir. Sınıflar arasındaki bu bölünmeler ve gerginlikler ne gariptir ki, tüm sistemin istikrarına yardımcı olmaktadır Ortadoğu'nun bu temel toplumsal yapısı elitlerin, sultanların, monarkların değişimine karşı pek az aşınmıştır. Türkiye, Mısır ve Tunus değişimine karşı pek az aşınmıştır. Türkiye Mısır ve Tunus gibi ülkelerde teknisyen ve profesyonellerden oluşan orta sınıfın yükselişi ile birlikte bu toplumsal yapı da değişmeye başlamıştır. Fakat yine de sistem köklü bir değişime uğramamıştır (Bill, 1972: 432). Bill yeni toplum bilimsel terminolojiyi kullanmakla birlikte şarkiyatçıların geleneğini - siyasal entrika, tarihsel durgunluk, mozaik katmanlaşma-ve söylediklerini yinelemektedir (Turner, 1978: 41).

Bryan S. Turner'in da (1978: 40-41) belirttiği gibi, mozaik kuramı makro toplumsal düzeyde toplumsal bağların yokluğunu, 'ayak takımı'nın her an yönetime el koyma tehlikesi olduğunu, hizipçiliğin önemli bir yer taşıdığını varsaydığına göre, nasıl oluyor da islam toplumları sürekli bir anarşi ve iç savaş içinde çözülüp yok olmamaktadır? Şarkiyatçılar bu "düzen sorununu" İslamiyetin sufi örgütler, ülema ve şeriat gibi kurumsal mekanizmalarla temel değerler ve inançlar sistemi yaratarak birliği ve bütünlüğü sağladığını söyleyerek yanıtlamaktadırlar. Bu çözüm ise, İslamiyetin sonsuz monolitik ve homojen bir kültür olduğunu ve bu nedenle de toplumsal yapıdaki çelişkileri kanalize edebildiğini varsaymamızı gerektirmektedir. Böylece bu kuram bir yandan toplumsal sistemin İslam değerleri etrafında bir bütün halinde toplandığını söylerken, diğer yandan da bu toplumların etnik yönden, katmanlaşma ve örgütlenme açısından tamamıyla bölünmüş olduğunu belirtmektedir. Bizce, bu her iki biribine karışıt gözlemin nasıl bağdaştırılabildiği yeterli bir biçimde açıklanamamıştır. Yine bu kuram, İslam toplumlarında çeşitli isyan ve başkaldırma hareketleriyle karşılaşıldığını; fakat gerçek anlamda bir devrimden söz edilemeyeceğini söylemektedir. Bu kuram bu açıdan da eleştirilebilir, çünkü devrimden neyin anlaşıldığı konusunda bir açıklık yoktur

Ortadoğunun geleneksel toplumsal yapısının nasıl açıklanma gerektiğiyle ilgili düşüncelerimize geçmeden önce, bu toplumlarla ilgili bir gözlemimizi belirtmek istiyoruz. Yirminci yüzyılda "geri kalmışlık" ın eşanlamı "köylü kalmış" olmaktır. Yirminci yüzyıldaki teknik gelişmeler bu toplumları pek habersiz yakalamış ve böylece bu toplumlar köylülükten işçiliğe geçmeden, köylerden kentlere geçmişlerdi. Bu ise çeşitli yorumlara yol açmıştır. Kimi yabancı güçlerin kendilerini köylü bıraktığı tezini savunmuştur. Kimi köylülüğü aşmış olanların da yeniden köylülüğe dönmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kimi köylülükten endüstrileşmeye geçmeden kalkınmanın yollarını aramaya ve bulmaya çalışmıştır. Gerçek şudur ki, Ortadoğu gibi az gelişmiş tarıma dayalı ülkelerde en geniş sınıf köylülerdir. Köylüler islam ülkelerinde yalnızca pazar ve ekonomik nedenlerle değil, geleneksel yükümlülüklerle de üst sınıfa bağlanmıştır. Köylüler ve göçebeleş sayıca işçi sınıfından çok daha fazladır.

Geleneksel işçi sınıfı ise hizmetkarları ve çıraklar gibi çalışanları içermektedir. Bu sınıfın durumu köylülere oranla daha iyi idi; fakat endüstrinin bu toplumlara girmesiyle birlikte bu kitlelerin durumu kötüleşmiştir. Ayrıca endüstrileşme bu toplumlarda sanayi işçisinin doğmasına da neden olmuştur. Bu sınıf henüz gelişme durumundadır. Büyük kentlerde yaşamaları ve toplumsal uyanıklıkları potansiyel olarak devrimci bir güç taşıdıklarını göstermektedir. Şurasını da söyleyelim ki, bu toplumlarda önemli ve sayıca çok işsizler kitlesi de vardır (*).

Ünlü Alman toplum bilimcisi Max Weber geleneksel siyasal sistemlerin dört çeşit olduğunu söylemektedir: Geriontokrasi, patriarkal, patrimonial ve feodal siyasal sistemler (Weber, 1947: 313-358). Weber'e göre geleneksel otoritenin en "ilkel" türlerini liderin bürokratik yönetime sahip olmadığı geriontokrasi ve patrikalizm oluşturmaktadır. Geriontokraside otorite yaşlıların oluşturduğu bir grupça kullanılır. Patriarkalizmde ise, grup hem ekonomik hem de hısımlık esaslarına dayanarak örgütlenmiştir. Bu grup içinde otorite belirli vâsiet kurallarıyla belirlenmiş belirli bir kişi tarafından kullanılır (Weber, 1947: 317).

Ortadoğu toplumları açısından bizce asıl önemli olan geleneksel otorite türü patrimonyalizmdir. Bu konuda Turner (1978: 45) şunları yazıyor :

"(Yukarıdaki) karşılaştırmaları yapabilmek için Weber Batının Feodal ekonomileri ile Doğunun prebendal/patrimonyal ekonomileri arasında temel ikili ayrımı kullanmaktadır. Weber'in toplumbiliminde feodalizm askeri hizmetler karşılığında, düzenli hukuki normlarla miras olarak geçebilen, belirli ayrıcalıklardan yararlanan askeri katmanın bulunduğu bir sistemdir. "Prebend" de ise "feodalizm"e karşıt olarak, belirli bir dizi ayrıcalık bir kuşak askeri aileden diğer bir kuşağa düzenli bir biçimde aktarılır. Her iki sistem arasındaki temel fark gerçekte toprak ile kiralatma ayrılıkları sorunu olmayıp, merkezi otorite (devlet) ve toprak sahibi savaştan lordlar arasındaki siyasal farktır".

Feodal toprak sahipleri görece olarak merkeze karşı özerk bir statüye sahiptirler. Ayrıca, bu sistemde toprak sahipleri yöreyle ve köylülerle çok yakın bir ilişki içindedirler. Patrimonyalizmde merkez güçlü fakat toprak sahipleri (belki toprak sahipleri de dememek gerekiyor) sözleşmeye göre belirli bir makamda bulunan bir memur durumundadır. Dolayısıyla bunların yöreyle ve köylülerle olan ilişkileri de çok sıkı sıkı sayılamaz. Prebendal sözleşmelere dayanan patrimonyal imparatorluklar devlet memurlarına ve imparatorluk bürokrasisine para sağlamak problemi nedeniyle ağır ekonomik krizlere düşme eğilimi gösterirler. Eğer imparatorluk savaşıyorsa ve savaşta da başarı gösteriyorsa orduya ve bürokrasiye para sağlamak büyük bir sorun oluşturmaz. Bunun tersi olduğunda, savaşlarda başarı gösterilemediğinde merkeze bağlılık yalnızca prebendal sözleşmenin doğasını değiştirmekle mümkündür. Böylece ekonomik kriz, Weber'e göre (1968:

(*) Türkiye'nin içinde bulunduğu bu toplumlarda bu gerçeğin bilincine yeni yeni varılmakta ve şu iki sorunun yanıtı aranmaktadır: 1) Neden köylü toplumu olmaktan kurtulamadık? 2) Kurtulmak için ne yapmalıyız? Biz bu sorular üzerinde durmak istemiyoruz. Yalnız şunu belirtelim ki, "köylü toplum" olarak kalmayı artık kimse kolay yoldan bir tek nedene bağlamamaktadır. Çözüm kuşkusuz sanayileşmenin alabildiğine hızlandırılmasıdır. Bunun yanında insan unsurunu da yine hızla çağdaş bir düzeye ve anlayışa kavuşturmak gerekmektedir. Sonuç olarak gelişmenin, temel olarak, tarıma dayanan ekonomiden sanayiye dayanan ekonomiye geçmek olduğunu söyleyebiliriz.

1016); patrimonyalizmin feodalleşmesine veya vergi toplama sisteminin bozulmasına (iltizam, ihale) veya her ikisine birden neden olmaktadır. Weber'e göre, İslam devletlerindeki bu gelişmeler kapitalist gelişmenin başarılammamasının temel nedenidir (Turner, 1978: 45).

Max Weber'in bu söylemlerini daha iyi anlamak için Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunu gözetmiş olan Machiavelli'nin yazdıklarını aktarmakta yarar var :

"... tarihte bilinen tüm krallıklar iki biçimde yönetilmişlerdir: Ya bir prens ve onun lütfu veya hoşgörüsü ile kulları olanlarca, ya da bir prens ya da mevkilerini kanlarının eskiliği nedeniyle kazanan baronlarca. Bu baronların kendilerini lordlar olarak kabul eden ve kendilerine bağlı tebaaları ve devletleri vardır. Prens ve kullarınca yönetilen devletlerde, prens daha çok otoriteye sahiptir, çünkü bu devlette kendinden başkasını prens olarak tanıyacak kimse yoktur. Ve eğer diğerlerine boyun eğilmiyorsa bu onların prensin takatları ve memurları olmasındandır. Ve kimse onlara özel bir sevgiyle de bakmaz."

"Yaşadığımız çağda Türk ve Fransa kralı bu iki çeşit devletin örnekleridir. Tüm Türk monarşisi tek bir yönetici tarafından yönetilir, diğer herkes kullardır ve memleketini sancaklara bölerek oralara çeşitli lönetiçiler gönderir ve onları keyfine göre değiştirir veya geri çeker. Fakat Fransız kralı, tebaalarının eskiden peri tandığı ve sevdiği, kendini tehlikeye sokmadan ellerinden alamayacağı ayrıcalıklara ve mevkilere sahip bir sürü eski soylularla çevrilmiştir" (Machiavelli, 1952: 43-44).

Asya tipi üretim biçimi veya oryantal despotizm gibi coğrafi bir yeri belli etmeme gibi bir üstünlüğü de sahip olan patrimonyalizm dediğimizde toprağın

Asya pisüresim biçimi vğya orxantal de potizm gibi coğrafisbir yeri belli etmeme gibi bir üstünlüğü de sahip olan patrimonyalizm dediğimizde toprağın devlet görevlilerine miras yoluyla geçebilen bir mülk biçiminde verilmemiş, fakat köylüden vergi toplama hakkının tanındığı bir sistemi anlıyoruz. Örneğin Osmanlı İmparatorluğundaki timar belirli bir yere ait vergi gelirlerinin tümünü veya bir bölümünün dirlık olarak havale yoluyla bir görevliye devri ve bu devir karalığında bazı hizmetlerin görevliye yüklendiği (mali, idari ve askerî) bir sistedir. Bu sistemden sipahiler pelirli bir alanda (timar) vergileri toplamakla görevliyidiler.

İlkel toplumdan sonra (Weber'in terminolojisine göre geriontokasî ve patriarkalizm), neden Ortadoğu toplumlarında patrimonyalizmin ve Batı'da feodalitenin kurulduğu yeterli biçimde açıklanamamıştır. Bilinen, Batı'da feodaliteden kapitalizme geçiş ve gelişmenin olduğu, Doğu'da ise bu gelişmeye direnç gösteren yukarıda açıkladığımız bir yapının bulunduğudır. Demek ki evrensel gelişme aşamalarıyla noktalanmış bir dünya tarihi yoktur. Bu nedenle de günümüzde neomarksistler Marx'ın 1859'da yazdığı Asya, eski, feodal ve burjuva üretim biçimleri şeklindeki (Marx, 1974: 426) evrimci şemayı eleştirmişlerdir (Hindess

ve Hirst, 1977: Turner, 1978). Ayrıca Marx'ın burjuva üretim biçiminin toplumsal üretimin son uzlaşmaz çelişkilerini taşıdığı, burjuva toplumunun içindeki üretici güçlerin gelişmesiyle bu uzlaşmaz çelişkiyi çözümlenecek maddi koşulların yaratılacağı yolundaki kehaneti de gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine, Batı Avrupa toplumlarında ve Doğu toplumlarındaki gelişmeler her iki tür belirli üretim biçimleri içinde işleyen siyasal ve dinsel güçlerde gözönüne alınarak incelenmeye başlanmıştır. Bizce bu Marx'ın "külliye" terk edilmesi değil, Max Weber'in düşünceleriyle geliştirilmesidir.

Kapitalizmin gelişmediği toplumlarda üst yapının etkinliği çok fazladır. Çünkü bu tür toplumlarda artı-değer, ekonomi dışı yatırımlarla-hukuk, siyaset, akrabalık bağları, gelenekler) sağlanmaktadır. Bunun sonucu olarak, kapitalizm öncesi üretim biçimleri bu tür toplumların hukuki, siyasal ve ideolojik üst yapıları gözönüne alınmadan tanımlanamaz. Hukuki ve siyasal görünüşün araştırılıp incelenmesi, kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin anlaşılması için ön koşuldur (Anderson, 1974: 403-404).

Yukarıda söylediklerimizden ortaya çıkabileceği gibi 'gelişmiş' ve 'az gelişmiş' toplumların siyasal sistemleri arasında önemli farklılıklar vardır. Az gelişmiş toplumların siyasal sistemlerinin en önemli özelliği istikrarsız oluşudur. Bu istikrarsızlık kendini askeri darbelerin sıklığında ve askeri rejimlerin yaygınlığında göstermektedir (Bottomore, 1979: 68). Ortadoğu'daki ülkelerin hemen hepsi (İsrail dışında) yeterli derecede endüstrileşmemiş oldukları gözönünde tutulduğunda yeryüzünün bu bölgesinde görülen siyasal istikrarsızlığı az gelişmişliğe bağlamak doğru olur.

Bottomore'un (1979: 69). belirttiği gibi 20. yy. da Dünya tek bir siyasal sisteme dönüşmediyse de, bundan böyle birbirinden ayrı özerk birimlerin bulunmadığı; fakat belirli ölçüde bağımsızlık veya bağımlılık gösteren tüm devletlerin ve siyasal hareketlerin genel siyaset ağı içinde bulunduğu tek bir siyasal arena durumuna gelmiştir. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler çok yoğunlaşmıştır.

Ortadoğu toplumları incelenirken özellikle, İran, Suudi Arabistan ve Kuzey Afrika açısından önemli olan göçebelik olgusu da dikkate alınmalıdır (Turner, 1978: 51-52). Mevsimlere göre göçeden ve hayvancılığa dayanan göçebeliliğin ayrı bir üretim biçimi oluşturduğu söylenebilir. Bu tür göçebelikte hayvan sürüsü üzerinde özel mülkiyet vardır. Toprak üzerinde ise, mülkiyet bulunmamakta, yalnız mevsimine göre su ve otlak kullanma ve bu yerlere gitme hakkı bulunmaktadır. Yerleşik ve göçebe toplulukları arasında karmaşık ilişkiler oluşmuştur. Göçebeliler hayvanlarına iyi otlaklar bulabilmek için mevsim ve bitki örtüsüne göre tepelerde yaylalara, yaylalardan steplere göçüp dururlar. Bu nedenle de çadırlarda yaşarlar. Göçebeliliğin bu özellikleri bu tür toplumları feodal patrimoniyal toplum-

lardan ayırdığı gibi, Marx'ın ilkel komünist toplum tipine de sokmamızı engellemektedir. Göçebe toplumların çevresindeki nüfus artışları, yaylak ve otlaklara istenen kira bedellerinin artması, bu tür üretim ve yaşam biçiminin çözülmesine neden olmaktadır. Bu bakımdan günümüzde göçebeler geçiş durumundadırlar. Bu geçiş toprağa yerleşmeye doğru olmaktadır (Beşikçi, 1968: 3).

Siyasal değişimle ilgili çok çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Tüm bu yapılan açıklamalarda tartışmaya yer vermeyecek biçimde açık olan yön ise şudur: Ekonomik ve teknolojik değişiklikler siyasal etkilerini, bu değişikliklerin sonucu olarak oluşan, özgül toplumsal grupların eylemleriyle gerçekleştirmektedirler (Bottomore, 1979: 81). Bu nedenle siyasal değişim veya gelişmeyle ilgili bir çalışmada toplumsal sınıfların, değişik elitlerin (ekonomik, siyasal ve kültürel) ve diğer grupların incelenmesi önem kazanmaktadır.

V. AZGELİŞMİŞLİK ve PİSİKOANALİTİK KURAM

Siyasal bilimin hammaddesi insandır. İnsan her açıdan incelenebilir. İnsan tıp biliminin konusu olduğu kadar sosyolojinin konusudur da. Siyasal bilim de özünde insanla uğraşmaktadır. Makalemizin başında da belirttiğimiz gibi, siyasal bilimi öbür sosyal bilimlerden ayrı düşünmek bizce sakıncalıdır. Bu söylediklerimiz gözönüne alınca siyasetin psikolojik tabanını incelemenin yararlı, belki de zorunlu olduğu söylenebilir. Bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu azgelişmişlik sorununa siyaset psikolojisi açısından nasıl bakılması gerektiği olmaktadır. Öncelikle şunu belirtelim ki, siyaset psikolojisi ülkemizde bir iki istisna dışında (*) hemen hemen hiç işlenmemiş bir konu sayılabilir. Dünyada da bu konuda Durkheim'in sosyolojik olayların sosyolojik olaylarla açıklanması gerektiği düşüncesinin egemenliği nedeniyle üzerinde az durulmuştur. Bu nedenlerden biz burada bazı ipuçları ve aklımıza takılan birkaç düşüncemizi söylemekle yetineceğiz.

Psikoanaliz, siyasal bilime kişilerin, kişisel durumların ve kişisel ilişkilerin bilinçaltını araştırma yöntemini getirmiştir. Freud (**) tarafından bulunan yöntemlerle nevrozların, kişilik bozukluklarının ve bazı psikozların tanımı ve sağaltımını, sağlayan psikoanaliz, bununla da yetinmeyerek, ister sağlıklı olsun ister hasta insanın kişiliğinin gelişmesinin kapsayıcı bir kuramını geliştirmeye çalışmış ve büyük

(*) Bakınız, Türker Alkan ve Doğu Ergil, *Siyaset Psikolojisi* (Turhan kitapevi, Ankara, 1980) Bu kitap ülkemizde siyaset psikolojisi üzerine kaleme alınan ilk çalışma sayılabilir.

(**) Freud ve psikoanalizi öğrenmek isteyenler öncelikle Freud'un "Günlük Yaşamın Psikopatolojisi", "Düşlerin Yorumu" ve "Cinsellik Kuramı Üzerine Üç Deneme" adlı yapıtlarına bakmalıdırlar. Bunlar kısmen türkçeye çevrilmiş olmakla birlikte tam ve eksiksiz okumak isteyenler zorunlu olarak Almanca asıllarına veya öbür Batı Avrupa dillerindeki çevirilerine başvurmalıdırlar.

ölçüde de başarılı olmuştur. “Serbest çağırışım” ve “yorumlama” yoluyla yapılan gözlemlerle bilinçaltı etmenlerin gücünü ve yönünü saptayan psikoanaliz, kişilerin siyasal yaşamlarında bu bilinçaltı etmenlerin oluştuğu kritik durumları belirlemektedir. Bu konuda sözü Lasswell’e (1977: 194) bırakmak daha aydınlatıcı olabilir :

“Kişilik araştırmalarının sonuçları gösteriyor ki, birey, kendi çıkarları konusunda hiç de iyi yargılara varamıyor. Kendi isteklerinin bir simgesi olarak belirli bir kararı seçen kişi, genellikle kendi bireysel bozukluklarını ilgisiz ve sözde nedenlerle açığa vurmaya çalışmaktadır. Kişisel durumunun bütününe incelenmesi, çoğu kez, kendi çıkarlarına ilişkin ileri sürdüğü kuramın, ona mutlu ve uyumlu bir yaşam sağlayabilecek yollardan çok uzak olduğunu koyacaktır; Çok az sayıda insanın dışında kişisel deneyimlerinin çok ötesinde olan toplumsal olgulara yönelen insan davranışı, sağlıklı ve düşünceli bir uyumdan çok, bir hastalığın belirtisi olabilir.”

Psikoanalitik kurama göre, çocukluk döneminde edilinen bazı temel çelişkiler yaşam boyu sürebilen bir nitelik gösterebilmekte ve siyasal davranışlara etkili olabilmektedir.

Siyasal insanın gelişme öyküsü Lasswell tarafından şu formülle ifade edilmektedir :

Kiş. Gü. ———→ Kam. Kes. ———→ Ras. Siy. İn.

Siyasal insan, diğer insanlar birlikte, yaşamın ilk yıllarında oluşan kişisel (özel) güdülere sahip olur. Siyasal insan bu güdülerini kamusal nesnelere dönüştürür. Ama *homo politicus*’un ayırt edici niteliği yaptığı bu dönüştürmeyi kamu yararı terimleriyle rasyonelize etmesi yani ussallaştırmasıdır. Lasswell, siyasal tipleri siyasal sistemde yapmak istedikleri ve yaptıkları işlevlerin uzmanlaşmış veya karmaşık niteliklerine göre belirlemektedir. Buna göre, yazar siyasal tahrikçiler, siyasal yöneticiler ve siyasal kuramcılar ve bunların çeşitli biçimlerde çeşitli bileşimlerinin olduğunu söylemektedir (Lasswell, 1977).

Siyasal tahrikçilerin önemli özelliği kamunun tepkisine gösterdikleri ve verdikleri değer olmaktadır. Tahrikçiler tipine girenler çok önemli narsistik özellikler göstermektedirler. Narsizm ilk sevgi ilişkilerinde karşılaşılan engeller veya aile çevresinde gösterilen aşırı düşkünlük ve şımartılma nedenleriyle güçlenir. Bu nedenlerden libido dış güçlere ve objelere yönelmede engellerle karşılaşır ve kişinin kendisine döner. Bu durumda kişinin kendisine benzeyen cinsten nesnelere yeğlenir ve güçlü bir homoerotik bir unsur ortaya çıkar. Tahrikçiler arzu ettikleri homoerotik duygusal tepkileri, genelleştirilmiş kamusal nesnelere aktarırlar ve topluluk içinde duygusal tepkilerin ortaya çıkarılmasına büyük önem verirler. Bu tip içinde ana ve babalarına bilinçli olarak bağlanmış ve “sahte” davranışlarla

başarılı ve model bir çocuk görünüşü yaralmış olanlar, daha uzak ve genel kamusa nesnelere özel güdülerini aktarmaktadırlar. Fakat yakın çevrelerinde üzüntü yaratan durumları baskı altına aldıklarının bilincinde olanlar ise, bu aktarmayı daha yakın çevrede ve kişisel düzeyde yaparlar. Homoerotik tutum önemli olduğundan, çevre ile saldırgan ve kışkırtıcı ilişkilere girer. İktidarsızlık korkusu egemen ise büyük reaksiyonlar yaratma önemli hale gelir.

Yöneticiler grubu süregiden etkinliklerde işbirliği ve koordinasyona verdikleri önem açısından diğer tiplerden farklıdır. Bu grup daha yakın ve daha az soyut kamusal nesnelere kişisel güdülerini aktarmada karşılaştıkları başarısızlığın nedeni, aile çevrelerindeki belirli kişilerle aşırı meşguliyetlerinden kaynaklanan kişinin kendi rolünü tanımlamada karşılaştığı güçlüklerdir. Fakat bu grup içinden belirli kişiler gelişme sırasındaki krizlerini daha yumuşak ve olumlu bir biçimde atlatmış kişilerden devşirilmiştir. Bunlar güçlü düşmanlık duygularını aşırı bir biçimde baskı altına almamışlar; ya da bu güdülerini cesurca yakın çevrelerinde açığa vurmuşlar ya da bunları yüceltmişlerdir. (Yüceltme çeşitli eğilim ve arzuların doğan çatışma ve bunun sonucunda doğan kaygıların yararlı etkinliklere dönüştürülmesidir.) Bu grup örgüt sorunlarıyla ilgilenir. Ama bu bilgi kişisel değildir. Bu tipe girenler gerek yakın çevrelerinde gerek profesyonel uğraşlarında kişiliklerini kesin bir biçimde, aşırıya varmadan, karşılarlar. Bunların soyutlamalara karşı olan ilgisizlikleri duygusal sorunlarının çözümü için bunlara gereksiz duymamalarından doğmaktadır.

Siyasal kuramcılar tipi yüksek düzeyde ussallaştırılmış önyargılar, İerçihler ve inançlara sahip kişileri içermektedir. Ama bu kişilerde bu inançlar başak nedenlerden ortaya çıkar ve gerçekte kaynağı bakımından ussal da değildir. İnançlar ussal ve mantıksal bir biçimde ifade edilmekle birlikte, bunlar kişisel güdülerini sembolize ederler. Siyasal hareketler canlılıklarını özel sorunların kamusal nesnelere aktarılmasından alırlar.

Lasswell'in bu siyasal tipleri az gelişmiş ülkeler düşünüldüğünde oldukça ilginçtir. Elimizde kesin bir veri olmamakla birlikte siyasal tahrikçiler ve kuramcılar grubunun az gelişmiş ülkelerde egemen olduğunu söyleyebiliriz. En az rastlanan tip ise yöneticiler olmaktadır. 1950 yılında Theodore Adorno'nun "otoriter kişilik" (Authoritarian personality) adlı araştırması Lasswell'in Freud'e dayanan görüşlerini destekler niteliktedir. Kurallara aşırı bağlılık, otoriteye eleştirisiz boyun eğme, saldırganlık, benimsenen kurallara uymayanları yadıma, dışlama ve cezalandırma, bireylerin kendi kişiliklerini algılama darlıkları, bağınazlıklar ve boş inançlar, kaba güce ve sertliğe düşkünlük, disiplin tutkusu ve tuttuğu, insani ilişkilerde küçümseme ve yıkıcı tutumlar, dünyanın kötülere kattığı, éinsel olaylara aşırı tepki Adorno'nun (1950) otoriter kişilik kavramını gösteren hususlardır. Bunların çoğunun az gelişmiş ülkelerde var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türkiye'de tipik davranış kalıbı eylem olmuştur. Eylemin hedefleri, boyutları ve yöntemleri ise, ya güçlü bir önder (padişah veya parti lideri) ya da güçlü bir ideoloji (İslam dini, faşizm veya komünizm gibi) tarafından tanımlanmıştır. Sorunlar ve bunların yanıtları klişeleştirerek bulunmuş ve özgün düşünceye, analiz ve senteze yer verilmemiştir. Bunun sonucu olarak, bireyler ait oldukları gruplarla yüksek bir özdeşleşme sağlamışlar ve karşıt grupları düşman varsayımlardır. Frey'in (1975: 68-69) "cesaret kültürü" olarak adlandırdığı kaba güce verilen aşırı değer (yazar Türk adlarına dikkati çekmekte --Demirel, Vural, Savaş, Korkmaz, Ateş ve Cenk gibi-) (x) ile disipline aşırı düşkünlük gerçekten dikkat çekicidir. Burada disiplin ile kahramanlık, erkeklik ve dövüşkenlik eğilimleri arasında bir bir çelişki olduğu söylenebilir de bu doğru değildir. Çünkü tüm ülkeyi kapsar nitelikte olan yasalar ve disiplinle bireyler üzerinde daha büyük etki yapan örgütlerin kurduğu disiplin her zaman çelişebilmektedir. Bunların sonucu ise hoşgörüsözlük ve şiddet olmakta, buna bir tepki olarak da hemen hemen her on yılda bir demokrasi" revizyona" uğramaktadır.

Görüldüğü gibi, siyasal psikoloji, özellikle psikoanalitik kuram az gelişmişlik olgusunu değişik bir açıdan ama oldukça ilginç bir biçimde incelemektedir. Biz bu bölümde verdiğimiz bir kaç ipucuyla yetinmek istiyoruz. Daha derinlemesine bir çalışma, böyle kısa bir makalenin amacını aşar. Şurası unutulmamalıdır ki, siyasal bilim çok disiplinli bir konu olup, bütün bu disiplinlerden yararlandığı ölçüde az gelişmişlik olgusunu daha başarılı bir biçimde çözebilir. Gelişmeyi ve geliştirmekte olan ülkelerin sorunlarını yeni kavramlar bularak ve bunları uygulamaya aktararak çözmek isteniyorsa siyasal bilimin bu çok disiplinli niteliği gözden uzak tutulmamalıdır.

VI. SONUÇ

Gözleyebildiğimiz kadar ampirik siyasal bilim çalışmaları ülkemizde yetersiz kalmaktadır. Uygulanmasında güçlükler çıkmakta uygulansa bile ülkemizin özel koşulları gözönüne alınmadığından tam doğru sonuçlar vermemektedir. Ayrıca, bu tür çalışmaları kişi okurken bazen yalnızca sonucu okumamın yeterli olacağını anlamaktadır. Türkiyefde vesdiğer az gelişmiş ülkelerde bilim adamları kuramsal konulara daha fazla ilgi duymakta. Ama bu konuda yapılan çalışmalar daseksik ve çoğunlukla batılı bilim adamlarının söylediklerinin birer tekrarı niteliğindedir. Ülkemizde bizce en önemli sorun bu alanda düşünce üretmekte görülen kısırılık olmaktadır.

(*) 1970'li yıllarda "Özlem", "Özgür", "Barış" ve "Sevgi" gibi benzeri adların yaygınlaşması ülkemizdeki bir başka gelişmeyi ve herhalde olumlu bir gelişmeyi de göstermektedir. Bu konuda bir araştırma yapmak çok ilginç olacaktır.

Bilim yaşamı ülkemizde niversiteler dışına çıkmadığından genellikle katı kalıplar içinde yapılmaktadır ve yapılan bilimsel çalışmalar çoğunlukla akademik yaşamda yükselmek için yapıldığından bu katı kalıpları kırabilmek hemen hemen olanaksız olmaktadır. Bu katı kalıplar dışına çıkmak isteyenler de kısa bir süre içinde ya yok edilmekte ya da dışlanmaktadır.

Ülkemizde Batılılaşmanın ilk öncüleri uzlaşmacı bir tutum içindeydiler. Daha sonra batılılaşma radikalleşti. Bu ise bir yerde tümüyle batının bir taklidi demekdi. Ancak bu batılılaşmış aydınlar değerlerini, düşüncelerini ve anlayışlarını yaygınlaştıramadılar. Bu nedenlerle Türkiye'nin kültürel elitleri toplum hayatında belirleyici olamadılar, sürekli marjinal adamlar olarak kaldılar. Siyasal bilimi ülkemizde kuran hukuk kökenli siyasal bilimciler de bu tür kişiler idi. Kısaca şu an ülkemizde bir sentez kurulamadığı söylenebilir. Sentez kurabilmek üretken bir faaliyet ister. Bu ise, zgr düşünmeyi gerektirir. Özgür düşünmek de yalnızca ne istediğini söylemek değil, düşünmeyi akledebilmekle başlar. Düşünme üretmekte karşılaştığımız kısırlık, siyasal bilimin ülkemizde karşılaştığı en önemli engeli oluşturmaktadır. Siyasal bilim alanında yapılan bir sentez yaratmak değil eklektizm yaratmak olmuştur.

Yine lkemizde sosyoloji, felsefe ve psikoloji alanlarına genelde ilgi duyulmaması ve hatta bu alanların horlanması siyasal bilimin gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Jimnastik nasıl ki, sporun diğer alanları için temel ise; sosyoloji, felsefe ve psikoloji de siyasal bilim için o denli gereklidir. Oysa, bizde hemen hemen hiç kimse kendi isteğiyle bu alanlara girmemektedir. Ayrıca bu alanlarda yetişmiş bilim adamlarımız da siyasal bilimle ya hiç ya da çok az ilgilenmişlerdir. Böylece uzun süre siyasal bilim hukuk kökenlilere kalmıştır diyebiliriz. Hukuk kökenli olmayan siyasal bilimciler de hukuk olgusuna hiç eğilmemişler, Amerikan siyasal biliminin etkisiyle bu alanla ilgilenenleri bir yerde kınamışlardır. Oysa hukuk olgusu anlaşılmadan da siyasal bilimci olmak olanaksızdır diyebiliriz.

Hukuk kökenli siyasal bilimcilerin ülkemizde çoğunlukta olması bu alanda yapılan çalışmalarda kişiye ve kişinin psikolojik durumuna eğilmemeye neden olmuştur. Oysa sosyal ve siyasal sürecin temeli kişidir. Kişileri anlamadan toplumu ve siyasal olayları ve toplumsal ve siyasal olayları anlamadan da kişiye anlamak zordur. Hukukçular genellikle kurumlar ve kurumsal düzenlemelerle ilgilendiklerinden siyasetin sosyolojik ekonomik ve psikolojik temeline hemen hemen hiç eğilmemişlerdir.

Ülkemiz ve öbür az gelişmiş ülkeler batının tarihini yavaş yavaş çıkan sonuçlarını çeşitli aşamalarda değişen ama genellikle yüksek dozlarda şoklaş biçiminde yaşamaktadır. Bu durumda bu ülkeler kendi tarihlerinin dinamiğin bir yerde denetleyemez duruma gelmişlerdir. Bunların sonucunda ne olabileceğini nasıl

bir sonuç çıkacağını şimdiden kestirebilmek güçtür. Ama biz inanıyoruz ki, mutlaka siyasal bilim alanında da orjinal ve bir sentez sayılabilecek çalışmalar yapılacaktır. Bu olumlu gelişme için gerekli olan kültürel hayatı doğrudan doğruya etkileyen ideolojik ve zora dayalı baskılardan kurtarmaktır.

Ocak, 1987

KAYNAKLAR

- Adorno, T. W. et, al. (1950) *Authoritarian Personality*. New York : Harper.
- Alkan, Türker ve Doğu Ergil (1980) *Siyaset Psikolojisi*. Ankara; Turhan Kitapevi
- Almond Gabriel A. ve J.S. Coleman (1960) *The Politics of Developing Areas*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, Prery (1974) *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB.
- Apter, David E. (1977) *Introduction to Political Analysis*. Massachusetts: Wintrop Publishers, Inc.
- Bendix, Reinhard ve S. Martin Lipset (der) (1966) *Class, Status, and Power; Social Stratification in Comparative Perspective* New York : Free Press.
- Beşikçi, İsmail (1969) *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo Ekonomik Temeller*. İstanbul: E Yayınları
- Bill, James ve Carl Leiden (1974) *The Middle East: Politics and Power*; Boston: Allyn and Bacon
- Bill, Joms (1972) "Class Analysis and the Dialectice of Modernization in the Middle East", *The International Journal of Middle East Studies* 3: 417-434.
- Bottomore, Tom (1979) *Political Sociology*. New York: Harper and Row Publishers
- (1966) *Elites and Society*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Danrendort Ralf (1959) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, Calif.: Stanford. University Press.
- Daver, Bülent (1972) *Siyaset Billimine Giriş*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Davison, Roderic H. (1960) "Where is the Middle East?" *Foreign Affairs* 4 (July): 665-657.
- El-Saaty, Hassan (1977) "The New Aristocratized and Bourgeoisized Classes in the Egyptian Application of Socialism",... 196-204, *Commmers, Climbers and Notables*, (der) C.A.O. Van Nieuwenhuijze. Leiden: E. J. Brill,
- Frey, Frederick N. (1975) "Patterns of Elite Politics in Turkey", s. 41-82. *Political Elites in the Middle East*, (der) George Lenczowski Washington, D.C. : The American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Gibb, H.A.R. ve Harold Bowen (1950), 1975) *Islamic Society and the West* (Volume 1, Parts 1 ve 2). London: Oxford University Press.
- Goertzel, Ted George (1976) *Political Society*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
- Haddad, George M. (1965) *Revolutions and the Military Rule in the Middle East: The Northern Tier*. New York: Röpert Speller and sons Inc.
- Halpern, Manfred (1963) *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*. Princeton: Princeton University Press.

- Hindess, Barry ve Paul O. Hirst (1977) *Mode of Production and Social Formation: An Autocritique of pre-Capitalist Modes of Production*. London: Macmillan.
- Hourani, Albert (1974) "The Ottoman Background of the Modern Middle East", s. 61-78, *The Ottoman State and its Place in World History*, (der) Kemal H. Karpat, Leiden: E. J. Brill.
- Huntington, Samuel P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven Yale University Press.
- Hurewitz, J. C. (1969) *Middle East Politics: The Military Dimension*. New York: Praeger.
- Kapani, Münci (1978) *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: A. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Kürkcüoğlu, Ömer (1978) "Türkiye'nin Ortadoğu'daki Yeri". *Toplumcu Düşün* 3 (Eylül) 182-190.
- —————, (1972) *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası* Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Lasswell, Harold (1977) *Psychopathology and Politics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lenczowski, George (1962) *The Middle East in World Affairs*. Ithaca ve London: Cornell University Press.
- Lenski, Gerhard (1966) *Power and Privilege*. New York. M Graw-Hill.
- Lewis, Bernard (1961) 1967) *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press.
- Machiavelli, Nicolo (1952) *The Prince*, New York: A Menter Book.
- Marx, Karl (1975) *Early Writings*. Harmondsworth: Penguin Books.
- —————, (1973) *Surveys from Exile*. Harmondsworth: Penguin Books
- Michelena, Jose A. Silva (1976) "Issues in the Comparative Analysis of Development and Underdevelopment", s. 93-111, *State and Nation Building: A Third World Perspective*, (der) Rajni Kothari, New Delhi: Allied Publishers Private Limited.
- Moore, Barrington (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy Lord and Peasant in Making of Modern World*. Harmondsworth: Penguin Books
- Okandan, Recai (1968) *Umumi Amme Hukuku (Devletin Doğuşu, Pozitif ve Teorik Gelişmesi Unsurları*. İstanbul: İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Öngör, Sami (1964) *Ortadoğu*, Ankara Sevinç Matbaası.
- Rustow, Dankwart A. (1971) *Middle Eastern Political Systems*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Said, Edward W. (1979) *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- Turner, Bryan S. (1978) *Marx and the End of Orientalism*. London: George Allen and Unwin.
- Weber, Max (1968) *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. 3 Cilt. Der. G. Roth ve C. Wittich. Çev. E. Fischhoff et al. New York: Bedminster Press.
- Weber Max (1947) *The Theory of Social and Economic Organization*. Der Talcott Parsons. Çev. A. R. Henderson ve Talcott Parsons. London: William Hodge and Company Limited.